

ВІДГУК

офіційного опонента

доктора юридичних наук, професора

СПАСИБО-ФАТЄСВОЇ ІННИ ВАЛЕНТИНІВНИ

на дисертацію Менджул Марії Василівни

«Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права»,

подану на здобуття наукового ступеню доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 - цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Актуальність теми дослідження. Обрана М. В. Менджул тема належить до сфери сімейного права, наукова та практична проблематика якого доволі різноманітна. При цьому вся вона є такою, щодо якої можна сказати про стан її триваючої або перманентної актуальності. Втім у сучасності ступінь актуальності сімейної тематики значно підвищився. Все це пов'язано з кількома причинами.

По-перше, майже всі люди перебувають у сімейних правовідносинах. Про таке не можна зазначити при дослідженні переважної більшості інших цивільних правовідносин. Тож цей масив різноманітних стосунків на рівні однієї сім'ї і в межах суспільства і більше – світу/ноосфери, звичайно, потребує того, щоб на нього поглянути не стільки через мережу нормативно-правового регулювання, скільки з вершин ідей, які формують це регулювання. По-друге, сучасні люди вільно чи мимоволі опинилися втягнутими у глобалізаційні процеси, що впливають на всі сфери людського буття, в тому числі в сімейних стосунках. Наддержавне регулювання чимало в яких розрізах (свободи, рівності, захисту прав, недискримінації, охорони дитинства тощо) вимагає врахування і впливає на національне законодавство з його принципами і їх застосування в судовій практиці. По-третє, з плином часу відбувається трансформація суспільних цінностей, моральності, релігійності - всього що так чи інакше впливає на стосунки між людьми, у тому числі сімейні. Безумовно, це не може не відбитися на правових засадах їх регулювання. По-четверте, ми є очевидцями застосування нових

технологій, які впливають на народження людей, зміну їх статі, виховання, освіти і в кінцевому рахунку – формування світогляду.

Калейдоскопічність різних тематик сімейного права настільки широка, що можна обирати та поглиблюватися в чимало з них. Однак на рівні докторської дисертації значущими є більш глобальні проблеми, вивчення, аналіз та напрямки подолання яких потребують прискіпливого наукового осмислення. Тому тематика дисертації М. В. Менджул якраз надає таких можливостей – розглянути інститути/ норми сімейного права крізь призму його принципів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Роботу виконано згідно наукового напрямку роботи кафедри цивільного права та процесу Ужгородського національного університету на 2015–2020 роки «Актуальні проблеми законодавства України в контексті розвитку європейського приватного права» (номер державної реєстрації 0115U003901). Крім того, робота пов'язана із науковим грантом у рамках конкурсу проектів наукових робіт та науково-технічних (експериментальних) розробок молодих вчених Міністерства освіти і науки України «Юридичні механізми забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб в контексті захисту національної безпеки та євроінтеграції України» (серпень 2016 р. – липень 2018 р., номер державної реєстрації 0116U007383), при виконанні якого було виявлено особливості дії принципів сімейного права у надзвичайних умовах.

Мета і завдання дослідження сформульовані ясно і чітко. З них слідує, що дисертантка обрала за мету широкий діапазон наукових пошуків стосовно принципів сімейного права. В якості мети визначається формування концептуальної моделі принципів сімейного права, встановлення проблем їх дії з урахуванням сучасних тенденцій розвитку сімейних відносин, розроблення пропозицій та рекомендацій, спрямованих на гармонізацію сімейного права України з правом ЄС.

Методологічна основа дослідження покликана сприяти глибокому та всебічному дослідженню зазначеного кола питань. В дисертації було вдало

використано загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи пізнання. Діалектичний та історичний методи дозволили через призму генези концептуальних ідей та теорій з'ясувати поняття принципів права, їх системи, а також місця в ній принципів сімейного права (підрозділи 1.1 та 1.3). Формально-логічний метод застосовано при формулюванні визначень різноманітних понять. Метод системного аналізу використано для дослідження системи принципів правового регулювання сімейних відносин та принципів сімейного права (підрозділи 1.2 та 1.3). За допомогою порівняльно-правового методу авторці вдалося зіставити дію різних принципів сімейного права у правозастосуванні в нашій державі, європейських країнах, Канаді та США. Для розробки пропозицій щодо вдосконалення сімейного законодавства з метою гармонізації права України з правом ЄС застосовано метод моделювання та прогнозування (підрозділ 2.4). В роботі застосовані й інші методи, при чому системно, у взаємозв'язку з метою всебічного дослідження та аргументованості, отриманих висновків та узагальнень.

Основні положення дисертації отримали належну апробацію: вони обговорювалися на засіданнях кафедри цивільного права та процесу Ужгородського національного університету, а також були оприлюднені на 22 міжнародних, всеукраїнських науково-практичних конференціях, викладені в навчальних та практичних посібниках, містяться в пропозиціях змін до законодавства.

Загальна структура роботи продумана і виважена, є логічною та демонструє поступовий рух від загального до конкретного розуміння та проявів дії принципів сімейного права як безпосередньо, так і в нормах права, при правозастосуванні, охороні та захисті прав подружжя, членів сім'ї зокрема. Авторка пропонує системну та розгалужену мережу принципів права – як взагалі, так і через їх переломлення в сімейному праві, а також властивих лише цій підгалузі права, зіставляє, порівнює, аналізує, розмірковує, втягуючись в різноманітні шари правової реальності.

Оперуючи такими глибами, як принципи, авторці вдалося триматися на рівні узагальнень, попри те, що для цього їй було необхідно вдаватися й до конкретних прикладів із нормативно-правових актів, міжнародних актів та актів судової влади.

Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, що містять сімнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та п'яти додатків. Загальний обсяг дисертації становить 544 сторінки, з яких основний зміст – 387 сторінок, список використаних джерел – 991 найменування на 106 сторінках, серед яких наукові праці як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, а також матеріали судової практики.

Наукова новизна основних положень та висновків дисертації полягає в тому, що дисертаційна робота є першою в цивілістичній науці України системних праць, присвячених проблематиці принципів сімейного права, в якій надано комплексний аналіз теоретичних та практичних проблем їх дії з урахуванням сучасних тенденцій розвитку сімейних відносин та процесу європеїзації приватного права в Україні.

Загалом найбільш суттєвими здобутками дисертантки, що характеризують наукову новизну і практичну значущість рецензованого дослідження, на наш погляд, є визначення принципів сімейного права та чинників, на які воно спирається (перше положення наукової новизни); їх сутнісної ознаки, якою авторка визнає самокорегованість, що полягає у властивості принципів сімейного права природно змінюватися (самостійно корегуватися) відповідно до зміни сімейних цінностей у суспільстві (друге положення наукової новизни); способів фіксації та ефект дії, зокрема у співвідношенні із дією норм права та ін.

Важливо відмітити, що всі положення наукової новизни в ранзі «вперше» дійсно варті рівня докторської дисертації, є новими та сліднують із проведення наукового дослідження.

Також слід зазначити на те, що дисертація насичена матеріалами судової практики – від практики Європейського Суду з прав людини,

Конституційного Суду України, до рішень українських судів різних інстанцій. Це робить наукову працю дійсним дослідженням, дозволяє простежити аналітику на теоретичному та практичному рівнях. Завдяки цьому підходу авторці вдалося довести дієвість принципів сімейного права та продемонструвати ті проблеми, про які йдеться в її роботі.

Не можна не висловити позитивне враження від порівняльного аналізу законодавства різних країн світу щодо впровадження принципів сімейного права, обумовленості традиціями, релігійними вподобаннями, моральними устоями та базовими ідеями різних суспільств. Надано порівняльний аналіз регулювання принципів сімейного права країн східної, західної, південної Європи, нордичних держав, Сполученого Королівства та Ірландії, США та Канади, азіатських країн.

Такий підхід дозволив дисертантці продемонструвати мегарізноманітність у цих питаннях. В результаті склалася об'ємне (у просторі і часі) уявлення про динаміку та стабілізацію, розвиток та вдосконалення принципів сімейного права. Це можна навіть порівняти з 3D форматом. Крім того, авторка розмірковує щодо прийнятності різних принципів, запроваджених у законодавстві інших країн, до українського законодавства, наприклад, принципи відповідального батьківства, а також державної підтримки (наукової, економічної та соціальної) планування сім'ї (с.115 та далі), сімейної солідарності, відповідального батьківства та принцип терміновості розгляду справ, пов'язаних з інтересами дитини та ін., які пропонує закріпити в Сімейному кодексі України.

М. В. Менджул вірно виходить із двох паралельних явищ реальної дійсності – мультиінституціоналізації сімейних відносин та значення традиційного шлюбу для суспільства у світовому вимірі. Нею вірно зазначається, що перший процес не повинен призвести до деінституціоналізації шлюбу (с.31).

Спираючись на бачення принципів сімейного права як втілення пануючих у суспільстві ідей про певні сімейні та інші цінності та їх щільний

зв'язок із мораллю, релігією і навіть культурним та економічним розвитком в суспільстві, нею доводиться дзеркальне зображення їх впливу на сімейне право (с. 40). У дисертації міститься ціла мережа підходів, які дозволяють простежити становлення та зміну цих принципів – від їх розглядання як втілення основних законів природи (с.42) до різноманітних соціальних аспектів впливу на них (с.89). Так, видозміни принципу відповідності правового регулювання сімейних відносин моральним засадам суспільства авторка простежує на прикладі змін у правовому регулюванні інституту шлюбу у ряді зарубіжних держав під впливом трансформації моральних цінностей (підрозділ 3.2). Важливим, поміж іншим, є й те, що в ЄС понад 16 млн. шлюбів з іноземним елементом, а тому необхідна правова визначеність щодо різних аспектів сімейного життя (с.175). В Україні ситуація хоч і не настільки насичена різноманітними шлюбами та позашлюбними стосунками, але враховуючи процеси глобалізації, це так само необхідно.

Принципи сімейного права розглядаються в роботі з позицій філософії, філософії права, соціології, загальної теорії права, цивільного права. Такий широкий підхід дозволив стверджувати, що в юриспруденції термін «принцип» використовується у різних аспектах: як елемент галузі права, як ідея, як цінність, як інструмент, як абстрактне правило, що застосовується до конкретних випадків (с.50).

В дисертації принципи сімейного права піддаються різній класифікації, зокрема за критерієм їх нормативно-правової визначеності: 1) абсолютно-визначені у законодавстві; 2) відносно-визначені у законодавстві; 3) не визначені у законодавстві (до них можна віднести такі принципи: зберігання подружньої вірності; гуманності; пропорційності; законних очікувань учасників сімейних відносин; мовчазної згоди та ін.) (с.68). Пропоновані й інші критерії поділу принципів сімейного права: за сферою їх дії (сімейно-правові принципи та принципи інститутів сімейного права); нормативно-правовою визначеністю (абсолютно-визначені, відносно-визначені та не визначені у законодавстві); за джерелом закріплення (виражені в сімейних

нормах; закріплені як в конституційних нормах, так і нормах сімейного законодавства; в нормах цивільного та сімейного законодавства; не закріплені в законодавстві); за функціональною спрямованістю (принципи, що визначають вимоги до сімейно-правового регулювання в цілому та принципи, які визначають правове регулювання окремих сімейно-правових відносин); за ступенем впливу на регулювання суспільних відносин (програмні та реальні) (с.70).

У розділі 4 дисертації йдеться про право на «приватне» та «сімейне життя», їх тлумачення ЄСПЛ (с.322) і підкреслюється, що межі приватного життя не обмежені виключно «внутрішньою сферою» і неможливо повністю виключити зовнішній світ, професійну діяльність тощо. В сучасності ці питання набувають особливого значення – ЗМІ, інтернет-ресурси, соціальні мережі – всі ці та інші способи контактів та поширення інформації можуть загрожувати приватності.

В дисертації аналізуються різні аспекти правової, соціальної та психологічної ідентифікації особи, що дійсно важливо для сучасної людини. Це стосується особистої немайнової сфери - персональних даних та матеріалів, зібраних про особу органами держави, таємниці особистого життя та листування, права на особисті папери; права на забуття; особистих немайнових прав та прав у сфері здоров'я, медичних аспектів - права на аборт, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, права на прийняття рішень щодо свого тіла та баг ін. Всі ці права людини набувають своєрідного забарвлення, коли вона перебуває у сімейних відносинах – це і незгода батьків, і можливість прийняття рішень дітьми щодо реалізації якогось з позначених прав, і підстава для припинення шлюбу, якщо одне з подружжя змінило стать тощо. Чимало уваги приділяється в дисертації проблематиці насильства у сім'ї, зґвалтування та іншої неправомірної поведінки і злочинів подібного роду.

В цьому ракурсі йдеться і про принцип найкращих інтересів дитини в контексті впливу на них або їх забезпечення/незабезпечення батьками (підрозділи 4.2 та 4.4 роботи).

Нарешті варто вказати й на численні пропозиції змін до Сімейного кодексу, що містяться в дисертації, задля адаптації українського законодавства до європейських стандартів.

Можна наводити й інші положення дисертації М. В. Менджул, які в тому чи іншому ступені, на макро- або мікрорівні (тобто, щодо конкретної проблематичної ситуації) є виваженими, корисними та новими. І всі вони разом свідчать про те, що авторкою пройдено непростий шлях дослідження проблематики принципів сімейного права, який увінчався успіхом. Ті положення наукової новизни, які виносяться на захист, є дійсно такими, що відповідають рівню докторської дисертації.

Авторка демонструє хороші навички дослідника, здатного поглянути комплексно на соціальне та правове явище, що йменується принципами права, простежити їх дієвість та виявити недоліки у правозастосуванні і надати пропозиції стосовно подолання такого стану. Дискусія, що веде дисертантка, коректна, а позиція – достатнім чином аргументована. Положення, що виносяться на захист, більшою мірою містять ознаки наукової новизни, є результатом самостійної роботи М. В. Менджул та кроками в досягненні поставленої перед собою мети.

Разом із цілком позитивним ставленням до висновків, отриманим авторкою в ході свого дослідження, варто відзначити й на деякі спірні умовиводи, неузгодження і деяку недосказаність, які можуть стати підґрунтям наукової дискусії та напрямами подальшої розробки проблем у сфері сімейного права.

1. Потребують додаткової аргументації такі твердження.

1.1. Авторка висловлюється за те, що принципи права не обов'язково повинні бути нормативно визначені – вони можуть впливати із змісту та суті права, а принципи, які закріплені в нормах сімейного законодавства, не є

і не повинні бути вичерпними. (с. 52). Тож варто пояснити те, які ще можуть бути принципи, крім тих, що не закріплені в СК (і в ЦК) і як суддя буде спиратись на них при винесенні рішення? Адже в такому разі у двічі підсилюється небезпека при винесенні справедливого рішення судом: перше – коли суддя намагається спиратися на принцип права за відсутності норми права (а ще складніше – за наявності норми права, що не відповідає принципу права). Друге – коли суддя при цьому не може послатися на фіксацію в законі цього принципу. Тоді його завжди можна звинуватити у тому, що це його суб'єктивна позиція, викликана необізнаністю, упередженістю, власною зацікавленістю тощо.

1.2. Щодо принципу законних очікувань. По-перше, зрозуміло, що таке взагалі законне очікування, яким оперує ЄСПЛ, але не ясно, що мається на увазі під *принципом* законних очікувань. По-друге, тим більш не ясно, що мається на увазі під законними очікуваннями *в сімейному праві* – чи це очікування любові, поваги, дітей? Так само потребує пояснення й принцип пропорційності, який застосовується зазвичай при захисті прав.

1.3. Деякі твердження щодо принципів (одночасна дія різних за своєю спрямованістю принципів) видаються взаємовиключними. Тож потребує пояснення те, як співвідноситься принцип збереження цілісності сім'ї з принципом вільного розірвання шлюбу та свободи розлучення? Або: принцип визнання одностатевих шлюбів та допустимості прийняття дитини в такий «союз» з принципом найкращих інтересів дитини?

1.4. Деякі вислови авторки сприймаються як незавершені і непереконливі. Так, щодо питання про можливість неправильного застосування судами принципів сімейного права в роботі надається схвальна відповідь, але у таких виразах, що не дозволяють ясно зрозуміти, як це може статися (внаслідок надто розпливчастого висловлення). Наприклад, вказується, що це буває, якщо «здійснене неправильне тлумачення їх змісту, або був застосований принцип, який не має застосовуватися до вказаних сімейних відносин, і коли не застосовано принцип сімейного права, який мав

бути застосований». Втім, хто остаточно вирішить цю проблему? Напевно, вищі судові інстанції. Але треба надати критерії, запропонувати підхід, доктрину, за допомогою яких це стане можливим. А в роботі лише вказується, що «суди вищих інстанцій при перегляді в порядку апеляції або касації таких рішень, повинні здійснити правильне застосування принципів і скасовувати рішення, засновані на неправильному застосуванні принципів» (с. 145).

1.5. Щодо пропозиції застосовувати замість терміну «позитивна дискримінація» термін «позитивна практика», що включає системні та тимчасові позитивні дії для певних категорій осіб з метою подолання фактичної нерівності (с.204, 205, 299). Це питання видається доволі важливим, але йому в роботі було присв'ячено лише абзац, що не завадило автору винести його у висновки. Тому слід пояснити те, по-перше, чим відрізняється авторське бачення позитивної дискримінації від позиції С. Погрібняка; по-друге, чому вона є позитивною (аналог – позитивне завдання шкоди або відповідальність за позитивні дії) і, по-третє, як вона співвідноситься з принципом співрозмірності та які часові межі матиме?

1.6. Не вистачає аргументації, внаслідок чого сприймається непереконливо, міркуванню про одностатеві шлюби. Знов-таки, не даючи їм оцінки як суспільному явищу, а лише оцінюючи це твердження в контексті дисертації, присвяченої принципам сімейного права, зазначу на таке. Якщо авторка стверджує, посилаючись на статистику, що більшість пар (традиційної сексуальної орієнтації) проживають в неформальних відносинах (с. 237 та ін.), то не ясно, в чому тоді проблема, тобто чому прагнуть до формалізації одностатеві пари?

1.6. Інколи аргументація не просто не переконлива, а й суперечлива. Так, вказуючи на перепони до укладення шлюбу, що встановлені і в Україні та європейських державах, зазначається, що «проте вони не порушують принципу рівності, оскільки є обґрунтованими і передбачені щодо обох наречених (с. 248).

Натомість так само можна аргументувати перепони для укладення шлюбу між особами однієї статі. Так само – чи є аргументом порушення права особи на самоідентифікацію, якщо (поки що) встановлена заборона на сексуальні зв'язки з неповнолітніми та малолітніми особами, родичами. Тобто, якщо принцип для такої заборони був ясний – що виходив корінням з релігії та медицини, соціальних наук, серед яких і демографія, моральні засади суспільства, то нині принцип не ясний. Або так само важко пояснити з цих позицій, чому заборонено полігамні шлюби?

2. Дисертантку аж ніяк не можна звинуватити у популізмі. Тим не менш вбачається віддання данини сучасній моді (соціальній, правовій), яка (на мою думку) не сумісна з традиціями як чимсь виваженим, усталеним, фундаментальним, якими є її принципи. Так, коли йдеться про сучасні реалії (скорочення кількості шлюбів, зростання кількості фактичних партнерств, одностатевих відносин тощо), вказується на те, що це відбувається, незважаючи на історичні та культурні традиції (с.160). Пам'ятаючи про визначення принципів (положення перше наукової новизни), чи не означає це того, що принципи підлаштовуються під ці зміни, які є недовговічними? Так, наводиться приклад про те, що за 30 років все змінилося до навпаки (с.231): якщо у рішенні «*Bowers v. Hardwick*» (1986 р.) Верховний суд США констатував, що Конституція США не захищає право на «гомосексуальну содомію», то рішенням у справі «*Obergefell v. Hodges*» легалізував одностатеві шлюби. Зараз не про те, чи хтось є прихильником або навпаки цих процесів, а про те, чи можна вважати, що за такий короткий час діаметрально змінилися ідеї у суспільстві? Адже принципи як базова категорія права рідняться зі звичаєм – обидва вони мають бути усталеними. А якщо знов все повернеться – маятник хитнеться в інший бік.

Коли в дисертації стверджується, що «Конституція та сімейне законодавство України повинні відображати реальний стан суспільних відносин, оптимально враховувати їх динамічний розвиток та потребу у правовому регулюванні» і що «Не може частина суспільних відносин, що вже

фактично склалася, не бути врегульованою, а особливо з тих причин, що їх учасниками є меншість у суспільстві» (с. 253), то постає питання про те, хіба інших правових механізмів не вистачає для вирішення цієї проблеми, якщо вона є? За допомогою договору, заповіту можна надати майнове право партнеру, якщо їх не влаштовує законодавче регулювання майнових відносин між ними.

3. Хоча в роботі якомога повно проаналізовано принципи сімейного права, все ж можна вказати на деякі прогалини. Наприклад, щодо пов'язання принципів сімейного права з правом на освіту та виховання дітей, що натеper стає все більш актуальним. Мається на увазі вибір батьками моделі та програм освіти, заперечення нав'язування тих цінностей, які батьки вважають шкідливими для виховання їх дітей.

4. Окремо слід зупинитися на пропозиціях дисертантки щодо змін до законодавства, пов'язаних з імплементацією європейських принципів сімейного права. Передусім, попри назву підрозділу 2.4, *проблеми імплементації* в ньому не наведені. Щодо пропозицій змін до українського законодавства, то чимало з них видаються зайвими, оскільки так чи інакше правові механізми вже існують, а враховуючи рекодифікацію, про яку йдеться в роботі, тим більш бажано було б багато чого винести за дужки і помістити до регулювання майнових прав та спільної власності в ЦК. Крім того, текстуально в пропозиціях дуже багато використовується неприйнятних виразів. Наприклад, «будь-який акт розпорядження правом власності на будинок чи інше житло, в якому партнери проживають, або предмети домашнього вжитку, вчиняється зі згоди обох партнерів» (с.194-195). Крім невдалого формулювання, по суті питання не потребує врегулювання як таке, що має правовий режим спільної власності. Так само щодо договорів між партнерами, адже принцип свободи договору (ст.3, 6 ЦК) надає можливість укласти будь-які договори. Ще один приклад неприйнятного формулювання: «Партнери несуть солідарну відповідальність за борги, які виникли спільно. Спільні борги можуть бути стягнуті із спільної власності

партнерів та власності кожного партнера, але тільки в розмірі частки боргу партнера».

5. В роботі трапляються й інші некоректні вирази, наприклад «справедливість захищається в судовому порядку» (с. 81), «добросовісність встановлює правові вимоги щодо поведінки учасників відносин» (с. 82), вартість боргів «може бути стягнена із половини спільної сумісної власності, якщо особистого майна не вистачає» (с. 192). Авторка погоджується з некоректним висловом щодо рівності як методу (способу впливу на суспільні відносини) – с. 205 та ін.

6. З приводу деяких аспектів, яких авторка торкається в роботі, відсутня її позиція, оцінка, власне бачення. Наприклад, щодо особливостей правовідносини батьків та дітей (с.285); майнової відповідальності у вигляді неустойки (пені за невиконання зобов'язання із сплати аліментів з приводу чого наводиться правова позиція Верховного Суду (с.295).

Загалом подана на захист дисертація є завершеною науково-дослідною роботою, котра містить вирішення важливого для сучасної доктрини сімейного права наукової проблеми, що полягає у розкритті та науковому обґрунтуванні різних принципів сімейного права, що, в свою чергу, відбивається на належному правовому регулюванні сімейних відносин та правозастосуванні.

Основні результати дисертації досить повно викладені у одноособовій монографії, підрозділах у трьох колективних монографіях, шести статтях у 11 зарубіжних фахових наукових виданнях, двадцять одній науковій статті у фахових виданнях України, а також у матеріалах двадцяти двох міжнародних та вітчизняних конференцій. Зіставлення текстів дисертації та автореферату свідчить, що їх основний зміст є тотожним.

Викладене дозволяє зробити висновок, що дисертація на тему: «Теоретичні проблеми дії принципів сімейного права», подана на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою

Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (з наступними змінами), а її авторка – Менджул Марія Василівна - заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 - цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.

Офіційний опонент:

професор кафедри цивільного права № 1

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого,

доктор юридичних наук, професор,

член-кореспондент Національної академії

правових наук України

[Handwritten signature]

I. В. Спасибо-Фатєєва

Підпис	<i>Спасибо-Фатеева Т.А.</i>
Засвідчую	<i>[Signature]</i>
Нач.ВК	<i>19</i> <i>06. 2020</i> р.